

УДК 81'282 (476.7)

**БЕЛАРУСКІЯ ДЫЯЛЕКТНЫЯ НАЗВЫ ЯШЧАРКІ (LACERTA) І ІХ
ЗАХОДНЕСЛАВЯНСКІЯ АДПАВЕДНІКІ**

Ю.В. Чарнякевіч

Пінскі каледж УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”

Рэспубліка Беларусь, lingvabdpu@gmail.com

У артыкуле аналізуюцца лексічныя карты асноўных лінгвагеаграфічных прац беларускіх, польскіх і чэшскіх вучоных. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак, Mały atlas gwiar polskich (Малы атлас польскіх гаворак) і Český jazykový atlas (Чэшскі лінгвістычны атлас) былі створаны і выдадзены прыкладна ў адзін час, і яны вельмі падобныя паводле аб'ёму і паводле зместу. Па гэтай прычыне лексічныя карты гэтых атласаў уяўляюць значную цікавасць для правядзення параўнальных славістычных даследаванняў.

Ключавыя словы: дыялекты, лінгвагеаграфія, лінгвістычныя карты, атлас, Беларусь, Польшча, Чэхія.

Значная цікавасць да беларуска-заходнеславянскіх лексічных паралеляў у сучаснай дыялекталагічнай навуцы звязана, у першую чаргу, са стварэннем як асоб-

ных нацыянальных атласаў – выданні Дыялекталагічны атлас беларускай мовы, Лексічны атлас беларускіх народных гаворак (ЛАБНГ), Český jazykový atlas, Mały atlas gwar polskich, – так і са з’яўленнем чарговых выпускаў Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа (АЛА) [2; 4; 6; 16; 17]. Менавіта падобныя маштабныя лінгвагеаграфічныя працы дазваляюць выявіць падабенства многіх лексем, адлюстраваных на лінгвістычных картах, і, такім чынам, засведчыць пэўнае адзінства славянскага моўнага кантынууму, якое, тым не менш, з’яўляецца досыць стракатым і неаднародным у розных рэгіёнах Слав’іі.

Як паказваюць ранейшыя даследаванні, у беларускай дыялектнай лексіцы даволі часта сустракаюцца словаформы, якія прысутнічаюць у гаворках, распаўсюджаных не толькі на тэрыторыі Украіны ці Расіі, але таксама і тэрыторыі Польшчы і Чэхіі. Гэта датычыць назваў расліннага і жывёльнага свету, назваў роднасці і сваяцтва, вясельнай лексікі і інш. [9; 10; 11; 12; 13]. Па гэтай прычыне працяг падобных даследаванняў выглядае цалкам заканамерным і звязаны, у першую чаргу, з тым, што лінгвагеаграфічныя даследаванні апошніх гадоў як у Беларусі, так і ў іншых славянскіх краінах значна пашыраюць наяўную факталагічную базу і даюць багаты матэрыял для параўнальна-гістарычнага аналізу розных лексіка-семантычных груп і адзінак дыялектнага маўлення ў роднасных мовах.

Наш артыкул прысвечаны дыялектным назвам *яшчаркі* (*Lacerta*) – невялікаму паўзуну з доўгім хвостом і прадаўгаватым целам, пакрытым дробнай рагавой лускай. Названая рэптылія здаўна пражывае і вядомая на тэрыторыі краіны, пра што сведчыць і запісанае тлумачэнне ў знакамітым слоўніку І. І. Насовіча: *вычва-ра – той, які вытараішыць вочы, глядзіць, як яшчарка* [14, т. 2, с. 291].

У Беларусі сустракаюцца яшчарка порсткая і яшчарка жывародная, але, нягледзячы на пэўнае адрозненне, у гаворках гэтыя віды яшчарак зазвычай атрымліваюць агульнае найменне і ў лексічных адносінах не размяжоўвацца. Хутчэй за ўсё гэта адбываецца ў сувязі са знешнім падабенствам названых відаў яшчарак, якія пражываюць на тэрыторыі нашай краіны, хоць у іншых частках славянскага свету падобнае размежаванне здаўна прысутнічае [1, с. 358-359; 5, с. 141].

Адназначнага адказу пра паходжанне назвы *яшчарка* (*яшчарыца*) сярод навукоўцаў дасюль няма. Так, напрыклад, М. Фасмер гаворыць пра праславянскае **aščerь*, якое, па яго меркаванні, роднаснае слову *скорый*, літ. *skērūs* ‘саранча’, а В. Махэк лічыць гэтае слова праіндаеўрапейскім, другая частка якога (без пачатковага а) мае сувязь і з германскай назвай, параўнай нямецкае *Eid-echse*, дзе першая частка таксама няясная, англійскае *ack(er)* [5, с. 141; 8, т. 4, с. 572, 573]. Пра няяснасць этымалогіі слова *яшчарка* (*яшчур*) кажуць і польскія навукоўцы [15, т. 1, с. 577]. А аўтары выдання «Етымалагічны слоўнік украінскай мовы» схіляюцца да думкі, што **aščerь*, верагодна, паходзіць з **ask-ščerь* “той, хто рые пячоры, норы”, дзе частка **ask* звязана з праславянскім **(j)askь*, роднасным ўкраінскаму [яскиня] ‘пячора’, а **aščerь* звязана з украінскім *шкіра* ‘скура’; іншыя варыянты этымалогіі (сярод якіх і меркаванні М. Фасмера, В. Махэка і другіх даследчыкаў) называюцца менш імавернымі [3, т. 6, с. 566].

Як вынікае з папярэдніх агульнарэспубліканскіх даследаванняў, для назвы *яшчаркі* (*Lacerta*) у беларускай дыялектнай мове выкарыстоўваюцца пераважна лексемы, звязаныя з коранем *яшчар-*. Так, на Гродзеншчыне і Магілёўшчыне пераважае слова *яшчарыца*, а на ўсёй астатняй тэрыторыі Беларусі пашырана лексема *яшчарка* (абодва словы выкарыстоўваюцца ў якасці літаратурнай нормы). Трэба сказаць, што ў многіх населеных пунктах Магілёўскай і Гродзенскай абла-

сцей побач з найменнем *яшчырыца* зафіксавана і слова *яшчарка*. І толькі ў адзінкавым выпадку – у Горацкім раёне Магілёўскай вобласці – адзначана старажытная форма *яшчур*. Таксама на Беларусі бытуюць фанетычныя варыянты гэтых лексем, напрыклад, *яшчэрка*, *яшчурка*, *й’яшчэрка* ды некаторыя іншыя [4, карта 343, с. 135]. Акрамя таго, як сведчаць запісы са «Слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча», у Воранаўскім раёне Гродзенскай вобласці яшчарку могуць называць *дрэжынь*, што з’яўляецца запазычваннем з літоўскай мовы (параўнай літоўскае *driežasc* ‘яшчарка’) [7, т. 2, с. 97].

Як адзначае П. А. Міхайлаў, пашырэнне назвы *яшчырыца* на Гродзеншчыне можа быць звязана з польскім уплывам (параўнай, напрыклад, ст.-польскае *jaszererzyca*), а на Магілёўшчыне, магчыма, з мясцовымі асаблівасцямі народнага словаўтварэння, пры якім для абазначэння самак жывёл і іх дзіцянят выкарыстоўваюцца суфіксы *-ыц/-іц-* – *лісіца*, *ваўчыца*, *мядзведзіца*, *жарабіца* і інш. Таксама не выключана, што запісаная на тэрыторыі Беларусі адзінкавая назва *яшчур* уяўляе сабой даволі старажытны архаізм [5, с. 141, 142].

Разам з тым, варта адзначыць, што ў выданні «Mały atlas gwar polskich» змешчана карта, якая паказвае на дыялектныя варыянты найменняў віду *Lacerta* на ўсёй тэрыторыі Польшчы. З прыведзеных матэрыялаў зразумела, што амаль ва ўсіх польскіх гаворках фіксуюцца словаформы *jaszczurka* / *jeszczurka* (з некаторымі фанетычнымі і словаўтваральнымі варыянтамі тыпу *jaszczura*, *laszczurka*, *juszczurka*, *wieszczurka* і інш.). І толькі на самай поўначы гэтай заходнеславянскай краіны, у адзінкавых выпадках, сустракаецца дыялектнае *jeszczerzyca* [17, т. 4, тара 194]. Таму калі і можа казаць пра пэўны польскі ўплыў у дачыненні да беларускага дыялектнага *яшчырыца* (гл. вышэй), дык названы ўплыў адбыўся вельмі даўно і на сённяшні дзень сучаснымі запісамі дыялектнага маўлення з тэрыторыі Польшчы не пацвярджаецца.

Варта таксама дадаць, што на карце № 343 ЛАБНГ графічнае размежаванне варыянтаў *яшчарка* – *яшчурка* не адлюстравана. Калі ж падобнае размежаванне правесці па тэкставых матэрыялах, то вынікае, што поўны адпаведнік польскаму літаратурнаму *jaszczurka* – лексема *яшчурка* – сустракаецца не толькі на захадзе, але таксама і на ўсходзе Беларусі (пункты 39А, 43А, 50А, 64А, 83, 92, 96А, 131 ЛАБНГ). На ўсходзе гэта Слаўгарадскі і Мсціслаўскі раёны Магілёўскай вобласці, а на захадзе – Камянецкі, Брэсцкі, Жабінкаўскі, Ганцавіцкі раёны Брэсцкай вобласці [4, карта 343, с. 135]. Гэта можа сведчыць пра паступовае пашырэнне названага паланізму ў беларускіх гаворках. Але таксама не выключана, што галосны [у] ў слове *яшчурка* ўзнік па падабенстве са словам *шчур*, якое таксама пранікла ў гаворкі Беларусі пад уплывам польскай і ўкраінскай моў (параўнай польскае *szczur*, украінскае *щур*, *пацюк*) і сустракаецца пераважна на паўднёвым захадзе Беларусі [11, с. 90; 16, с. 175, 176].

Калі ж казаць пра гаворкі і дыялекты Чэхіі (як яшчэ адной з заходнеславянскіх краін), дык тут пераважаюць назвы, звязаныя з каранем *ješčer-* (*ještěr-*, *jištěr-*): *ještěrka*, *ješčěrka*, *jiščer*, *ješčerica*, *jaščerica* і падобныя. Так, акрамя не вельмі істотных словаўтваральных адрозненняў, якія, дарэчы, падобныя на беларускія (параўнай *ještěrka* – *ještěrce* і *яшчарка* – *яшчырыца*), у чэшскай дыялектнай мове зафіксаваны таксама значныя фанетычныя і словаўтваральныя варыянты назваў *Lacerta*, акрамя асноўнага *ještěrka*. Гэтыя варыянты ў асноўным сканцэнтраваны ў арэале мараўскіх і сілезкіх (*středomoravská*, *východomoravská*, *slezská skupina*) гаворак (*jištěrka*, *jištěrka*, *jištěrka*, *hištěrka*, *jaštěrka*, *jaštěrka*, *ještěrka*, *ještěrka*,

jaštúrka, ještírka, jaštěrice). На ўсёй тэрыторыі Чэхіі, такім чынам, агульнапашыраным (і літаратурным) з'яўляецца слова *ještěrka* з рознымі фанетычнымі і словаўтваральнымі варыянтамі. І толькі зрэдку сустракаюцца адметныя лексічныя варыянты, калі ў некаторых гаворках земнаводных віду *Lacerta* называюць *hadí anička, hadí panenka* [16, карта 66, с. 175, 176].

Назвы яшчаркі, суадносныя на картах чэшскага і беларускага дыялектных атласаў, у некаторых выпадках таксама адзначаны. Напрыклад, беларускае *яшчэрка* (пункты 45А, 47А, 53А, 54А, 59А, 65А на картах ЛАБНГ) амаль цалкам суадносіцца з чэшскім дыялектным *jaštěrka, jašt'ěrka*, а *яшчурка* (пункты 39А, 43А, 50А, 64А, 83, 92, 96А, 131 на картах ЛАБНГ), як ужо адзначалася, – з чэшскім дыялектным *jaštúrka*. Акрамя таго, беларускае *яшчарыца* мае амаль поўнае падабенства з чэшскім дыялектным *jaštěrice*. У апошнім прыкладзе нават зафіксавана пачатковае *-ja*, як і беларускім варыянце слова. А амаль поўны адпаведнік з чэшскім дыялектным *ještěrka* маем у выпадку з беларускім заходнепалескім *йэшчэрка* (запісаным у Драгічынскім раёне Брэсцкай вобласці).

Такім чынам, зварот да назваў віду *Lacerta* у дыялектах Беларусі і некаторых заходнеславянскіх краін (Чэхіі, Польшчы) дазваляе зрабіць пэўныя высновы.

1) Некаторыя з прааналізаваных найменняў віду *Lacerta*, магчыма, з'явіліся ў дыялектах і гаворках Беларусі пад уплывам польскай мовы (беларускае дыялектнае *яшчарыца, яшчурка* – ст.-польскае *jaszererzysca*, сучаснае *jaszczurka / jeszczurka*) і гэты ўплыў – даволі значны (пра што сведчыць сучасная фіксацыя дыялектнага *яшчурка* не толькі ў заходніх раёнах Беларусі, але і ў гаворках Магілёўскай вобласці, на ўсходзе нашай краіны). Акрамя таго, падобная з'ява, магчыма, назіраецца і ў гаворках Чэхіі (параўнай чэшскае дыялектнае *jašt'ěrka, jaštúrka, jaštěrice*).

2) У беларускай дыялектнай мове прысутнічаюць падобныя словаўтваральныя адпаведнікі назваў віду *Lacerta* як у польскіх (*jaszrzurka* – *яшчурка*), так і ў чэшскіх (*ještěrka* – *йэшчэрка*) дыялектах. Але калі ў першым выпадку можна казаць пра магчымае поўнае лексічнае і словаўтваральнае запазычванне з польскай мовы (хаця не выключаны і варыянт, што дыялектнае *яшчурка* ўжываецца ў гаворках Беларусі пад уплывам слова *шчур*), то ў другім выпадку назіраецца, відаць, выпадковае і не зусім поўнае падабенства, звязанае з некаторымі фанетычнымі асаблівасцямі заходнепалескіх гаворак на тэрыторыі Беларусі (напрыклад, адсутнасць акання і якання).

3) У беларускай дыялектнай мове прысутнічаюць назвы віду *Lacerta*, запазычаныя не толькі з польскай, але і з літоўскай мовы (параўнай, беларускае дыялектнае *дрэжынь* і літоўскае *driežasc*). Такім чынам, у гэтым выпадку можна казаць не толькі пра заходнеславянскі, але і пра балцкі ўплыў на беларускія гаворкі і дыялекты, які, аднак, не з'яўляецца вельмі значным (адзінкавая фіксацыя лексемы *дрэжынь* у слоўніку).

4) Як вынікае з нашага даследавання, прааналізаваны фактычны матэрыял даволі ярка дэманструе ўсю лексіка-семантычную глыбіню славянскага дыялектнага лексікону, а таксама – і складанасць, разнастайнасць, нават унікальнасць яго лінгвістычнага ландшафту (асабліва, калі ўзяць пад увагу і адзінкавую фіксацыю на тэрыторыі Беларусі магчымага старажытнага архаізма *яшчур*). Таму працяг падобных супастаўляльных даследаванняў дыялектнай лексікі розных славянскіх краін бачыцца вельмі перспектыўным як у галіне агульнаславянскай лінгваграфіі і дыялекталогіі, так і ва ўсёй славістыцы.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Гура, А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.
2. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; пад рэд. Р. І. Аванесова [і інш.]. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1963. – Ч. 1 : Карты. – 350 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / Акад. наук України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) [та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1982–2012. – 7 т.
4. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. / Акад. Навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства ; пад рэд. М. В. Бірыла, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Фонд фундамент. Даслед. Рэсп. Беларусь, 1993–1998. – Т. 1 : Раслінны і жывёльны свет / Ф. Клімчук [і інш.] – 1993 – 160 с.
5. Міхайлаў, П. А. Назвы паўзуноў і земнаводных / П. А. Міхайлаў // Лексічныя ландшафты Беларусі : жывёльны свет / І. Я. Яшкін [і інш.] ; навук. Рэд. Ф. Д. Клімчук, І. Я. Яшкін. – Мінск, 1995. – С. 137–150.
6. Общеславянский лингвистический атлас / Междунар. ком. Славистов, Комис. Общеславян. Лингвист. Атласа, АН СССР, Ин-т рус. Яз. ; гл. ред Р. И. Аванесов. – М.: Наука, 1988. – 188 с. – (Серия лексико-словообразовательная ; вып. 1. Животный мир).
7. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства ; уклад.: А. І. Грынавецкене [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979–1986. – 5 т.
8. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер / пер. с нем. И доп. О. Н. Трубачева ; под ред. Б. А. Ларина. – М. : Прогресс, 1986–1987. – 4 т.
9. Чарнякевіч, Ю. В. Беларуска-заходнеславянскія лексічныя паралелі (на прыкладзе некаторых дыялектных найменняў раслін) // Ю. В. Чарнякевіч // Вес. БДПУ. Сер. 1, Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. – 2025. – № 1. – С. 79-82.
10. Чарнякевіч, Ю. В. Беларуска-польскія і беларуска-чэшскія лексічныя паралелі (на прыкладзе некаторых дыялектных найменняў ягад) // Ю. В. Чарнякевіч // Вес. БДПУ. Сер. 1, Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. – 2024. – № 1. – С. 51-54.
11. Чарнякевіч, Ю. В. Некаторыя суадносныя назвы дзікіх жывёл на картах нацыянальных дыялектных атласаў Беларусі і Чэхіі / Ю. В. Чарнякевіч // Вес. БДПУ. Сер. 1, Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. – 2023. – № 2. – С. 89-92.
12. Чарнякевіч, Ю. В. Суадносная вясельная лексіка ў дыялектах Беларусі і Чэхіі / Ю. В. Чарнякевіч // Вес. БДПУ. Сер. 1, Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. – 2025. – № 3. – С. 83-86.
13. Чарнякевіч, Ю. В. Суадносныя найменні насякомых у дыялектнай мове Беларусі і Чэхіі / Ю. В. Чарнякевіч // Вес. БДПУ. Сер. 1, Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. – 2022. – № 4. – С. 94-97.
14. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : у 14 т. / Акад. Навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства ; гал. Рэд. В. У. Мартынаў, Г. А. Цыхун. – Мінск : Навука і тэхніка : Беларус. Навука, 1978–2017. – 14 т.
15. Bańkowski, A. Etymologiczny słownik języka polskiego : w 2 t. / Bańkowski, A. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2020. – 2 t.
16. Český jazykový atlas : v 5 č. / Akad. ved České Republiky, Ústavu pro jazyk český ; red. J. Balhar, P. Jančák. – Praha : Academia, 1992–2011. – Č. 2. / red. J. Balhar, P. Jančák. – 1997. – 507 s.
17. Mały atlas gwar polskich : w 12 t. / kom. red.: Kazimierz Nitsch (przewodniczący) [et al.]. – Wrocław : Ossolineum, 1957–1970. – 12 t.

**BELARUSIAN DIALECT NAMES OF LIZARD (LACERTA) AND THEIR WEST
SLAVIC CONGRUENCES**

Y.V. Charnyakievich

Pinsk college of "Brest State University by named A. S. Pushkin"

Belarus, lingvabdpu@gmail.com

In the article analyzed the lexical maps of major linguistic works of Belarusian, Polish and Czech scientists. The lexical atlas of Belarusian dialects (*Лексічны атлас беларускіх народных гаворак*), *Mały atlas gwar polskich* and the *Český jazykový atlas* were created and published at about the same time and these atlases are very similar in volume and content. For this reason, the lexical maps of these atlases are of considerable interest for conducting comparative slavistic research.

Keywords: dialects, linguistic geography, linguistic maps, atlas, Belarus, Poland, Czech Republic.